

Mustkóstoló

Olvasónapló*

Fiatal írónak lenni — ha a hangsúly egyformán esik a jelzőre és a jelzett szóra — olyan szépség, mint a tavaszi virágzásban gazdag termést ígérő almafa, és legalább akkora érték, mint egy akó decemberi csípős must! Aki pedig ért az italokhoz, nagyobb örömet lel a jó bort ígérő decemberi mustok kóstolgatásában, mintha holmi öreg vinkókat kortyintgatna. Pedig a csípős decemberi must nincs megszűrve, derítve sincsen, és előfordulhat, hogy hűsvétra olyan vinkóvá ecetesedik, amitől kinyílik a bicska az ember zsebében. De amíg ígérlet a must, szívesen csípünk be zavaros levétől, s nem botránkozunk meg, ha egy-egy fogunk közé akadt magot, héjat is ki kell köpnünk.

S ha Domokos Eszter *Szárnyas bokával* című novelláskötetéről ilyen elkésve szólok, ez csak annyit jelent, hogy a Forrás-sorozat folyamatos olvasgatása közben éppen most jutottam ehhez a kötethez, amelyet a legalkalmasabbnak tartok, hogy ennek kapcsán egy-két, magános óráimat nyugtalanító gondolatot felvessek arról az irodalomról, főleg prózáról, amelyet fiataljaink művelnek. Szóval, nemcsak Domokos Eszter prózairó művészetéről szólok, ámbár elsősorban arról, és nemcsak a fiatal írók látásmódjáról, hanem a fiatalokról úgy általában is. Persze, nem szociográfiai pontossággal, hanem az olvasónapló szubjektivitásával, de őszinteségével is. Tudom, hogy a fiatalok olyan hiba, amely napról napra javul, vagy ha erény, akkor olyan, amely egyre fogy...

Őszülő halántékkal már csak úgy szólhatunk az ifjúságról, hogy közben a magunk fiatalkorára emlékezünk:

Valljuk meg őszintén: akár harminc-harmincöt évvel, akár tizenöt-húsz évvel ezelőtt is mást vártunk a fiatal prózairóktól. Amit fiatal írónk manapság gyakran művelnek, akkoriban a *valóságtól való elfordulásnak tekintettük*, sőt nem is olyan régen még ilyennek *bélyegeztük*. A társadalmi háttérzés és megalapozás ugyanis legalább százötven éve szakadatlan követelmény, amelyet világviszonylatban (nyugatról kelet felé haladva) csak az utóbbi húsz-huszonöt év prózairodalma tört meg bizonyos mértékben. Az olvasó tudni akarja, hogy honnan, milyen társadalmi rétegekből származnak az írás hősei, mert úgy tudja és úgy hiszi, hogy ez határozza meg tetteiket, gondolataikat, sőt konfliktusaikat is, és felemelkedésük vagy bukásuk jellegét is. Ma már tudjuk, hogy e szemlélet eltűlése, napi céloknak történő alárendelése — főleg átlag-írók tollán — a szürke sablonosságba, a fehér-fekete neoromantikájába és a pózokba merevedett „pozitív hősök” panoptikumába degenerálódott. Csakhogy az embernek mint társadalmi lénynek az ábrázolása ezáltal nem diszkreditálódott! Társadalmi lénynek lenni pedig azt jelenti, hogy a kor meghatározta valamely osztály, nép, nemzet, hit stb. kötöttségeihez tartozunk. A hősök embersége e társadalmi formációk negatívumaival való szembenállásban s a pozitívumokat képviselő formációkkal, azok hitével, céljával és küzdelmeivel való azonosulásban teljesezhetnek ki a történések forgatagában.

Hinni abban, hogy ez így van, egészen más dolog, mint ezt a hitünket kánonná tenni vagy éppen dogmává merevíteni!

* *Dáné Tibor cikkét, melynek több megállapításával nem értünk egyet, vitára bocsátjuk. A SZERKESZTŐSÉG.*

Ha a fiatal írók többsége — közöttük Domokos Eszter is — más síkokon keresik mondanivalójuk kibontását, jóg szerint teszik. Nekünk viszont kötelességünk elmondani, hogy a hősök társadalmi háttérnélkülisége általában csak távlat-nélküliségbe torkolthat. A tett pedig — ha ilyen egyáltalán létrejön — céltalan anarchia, amely a természeti erők önrobbantó és önromboló vakságával egy semmihez sem kötött, semmit sem képviselő igazságot állít maga elé eszményül.

Jakab, a koldus egyértelműen demonstrálja, hogy ez mennyire így van! Mert például: Ki D. Péter? Ki Mariann-Marika? Ki Jakab? Csak annyi derül ki róluk, hogy diákok, s egyik-másik nem az egyetemi városban lakik. Jakabnak ki kell intrikálnia D. Pétert az eljövendő egyetemi tanárségédi vagy gyakoronoki posztjából, holott D. Péter javítóvizgázik (!). Mariannt szintén, aki pedig öreg „pasasok” után futkosó, szintén javítóvizgázó félprostituíált — sajnos, erre nincs más kifejezés!

Engedtessek meg, hogy feltegyük a kérdést: ezeknek a fiataloknak nincs családjuk? Nem tartoznak semmilyen társadalmi réteghez? Otthonról nem hoztak magukkal semmilyen béklyót és semmilyen szárnyakat? Ösnemzés útján lettek ifjak és főleg diákok, fiatal intellektüelek? S pusztán szerencse dolga, hogy ki lesz közülük karrierista, ki lesz öreg palik után futkosó kurvanc, és ki anarchista suhanc? S ezek közül bárki lehetne tanárségéd, egyetemi tanár stb.?

Honnan hova tartanak Domokos Eszter hősei, nem tudjuk. Csak annyit látunk, hogy sokat töpregenek, küszködnek önmagukkal, és nagyon keveset a világgal, amelyben élnek. Ez pedig generációs tünet!

Ráadásul, ha ennek a nemzedéknek van valamilyen határozottan körvonalazható öntudata, az a generációs tudat, Domokos Eszter hősei is kizárólag csak az idősebb generációval szemben harcos, kemény kiállású fiatalok, például *pregnansan* a *Száguldó Csillagokban*.

Persze, ez sem volna baj! Csak azt szeretnénk tudni, hogy mit mivel állít szembe az író? Mert ugyebár az őszülő halántékú „pasas” Wartburgjára az udvarlója szemelättára felkérezkedő Anna, mikor feljelenti a gázoló úrvezetőt, akit ő hergetett fel, akkor inkább áruló cinkos vagy a bőrét mentő patkányfióka, de nem az erkölcsi bíraskodásra jogosult hős. Ez Domokos Eszter könyvében a legkirívóbb példa, de az etikai mérce végig labilis. És ez is a társadalmi megalapozatlanságra vezethető vissza...

Lelkük mélyén Domokos Eszter hősei mégis-mégis kedvesen szárnyaszegett hősök. Mintha tizenhat-tizenhét évtizedet alvó csipkerózsikák támadnának új életre. Wertherék és Fannyk, akik valamely csoda folytán belepottyantak egyik egyetemi városunk (Kolozsvár?) kellős közepébe: presszóban konyakoznak, feketéznek, feljárnak a fiúk lakására, ahol legtöbbször „nem történik semmi”, fiatalon, bohém házasságokat kötnek, de egymás mellett az ágyban is azon keseregnek, hogy őket senki sem érti meg, még az ágyastársuk sem.

Persze, azt már megtanulták, hogy a szentimentalizmus cseppet sem modern dolog. Ezért néha jassz nyelven, néha csak könnyed nyegleséggel nosztalgiaíznak olyan érzemények után, amelyben nyakig lubickolnak.

De ez egy cseppet sem baj! Sőt az egyedüli dolog, amit őszintén cselekedhet bizonyos korhatáron alul az ember, még akkor is, ha történetesen író.

Domokos Eszterre és sok más fiatal íróra Camus és a nyugati novellisztika és próza látszólag nagy hatást gyakorol. Felületességen, látszaton túl viszont az az igazság, hogy csak nagyon távoli közülük van a verbéli nyugati prózához, amelynek filozófiai alapja általában az egzisztencializmus!

A mi fiatal íróink közül egy sincs, akinek hősei valóban elidegenedtek volna a világtól, inkább azon keseregnek, hogy a világ idegenült el tőlük, hogy az ő fájdalmaikat nem érti meg még az sem, akit szeretnek vagy szeretni tudnának. És azt hiszem: szerencsésebb dolog, hogy a Werther örökébe léptek, mintha Camus keleti epigonjai lennének. Szerencsésebb és főleg fiatalosabb!

A mai fiatal írók legnagyobb része a kamuflált érzelmességű, de leszűkített láthatárú térben nagyon otthonosan mozog! Domokos Eszter ezen túlmenően, sajátos, csak reá jellemző hangvétellel beszéli el mondanivalóját, és hőseinek ellentmondásos tetteit mindig törekszik valamilyen magasabbrendű humánus égisze alá helyezni, anélkül, hogy hősei a humánumbeli többletet öntudatosan valamely általánosabb eszmény vagy világnézet alapján vállalják. Ők nem meggondolt tetteiknél, hanem öntörvényüknél fogva tiszták, mint a forrásától csak imént kiszaladó csermely, amelynek kristályosságán mit sem változtat, hogy egy-egy varangy vagy tarajos

göte lubickol a vízben, és kígyói is csak ártatlan siklócskák. Ezt persze nem mindig sikerül elhíttetni az olyan olvasóval, aki az irodalmat erkölcsi mércével is méri.

Az igazi hegyi patak folyásában derűs, szinte idilli tájak váltakoznak mohos szakaszokkal, olyanokkal, amelyek valami infernót idéznek emlékezetünkbe. Például felejthetetlen kortörténeti dokumentum a kötetnek az a másfél oldala, amelyben az írónő felvillantja az abortuszra váró asszonyok sorsát s az orvosi rendelő szinte embertelenné futószalagosított „menetrendjét”. Ő, ha több helyen is sikerült volna ennyire korszerű dokumentumot állítania a világról, amelyben élünk!

Különös dolog, de ha egy-egy novella után behunyjuk a szemünket, és próbáljuk magunk elé képzelni Domokos Eszter hőseit, ez csak vázlatosan vagy sehogyan sem sikerül. Viszont arról, hogy mit gondolnak magukról, úgyszólván minden lényegeset tudunk. A szenzualitásnak ez a külső ábrázolásbeli hiánya lehet, hogy alkotói módszer, de inkább mintha fogyatékoság volna... Mindenesetre aláhúzza a társadalmi háttérnélküliséget és azt, hogy bizonyos absztrakt módon általánosított fiatalokkal és főleg diákokkal van dolgunk, akiknek problémái intimitásuk ellenére inkább tipizáltak, mint egyénisítettek. A kötet végén szinte nalljuk az „Ecce homo!”-szerű felkiáltást. „Ime, a mai fiatalság!”

Ez az önkítáruklkozóan általánosságra törekvés is szép, fiatalos vágy. Gyakran el is hihető, mert művészi megfogalmazottságában a maga sajátos világában meggyőző. Varázsával, ha nem is lehet mindig azonosulni, de bele-beleélni magunkat nem nehéz.

A szerző női mivolta írói többlet. Azt hiszem, a férfi olvasó különös élvezetét leli a sok nőiesen finom meglátásban, megfogalmazásban, bájosan logikátlan asszociációban és a gyakori indiszkrécióban, amelyet a szerző saját nemével szemben elkövet. A férfi olvasó, ha van tehetsége a szerelem játékos szépségeihez, a kötet elolvasása után értőbbé és megértőbbé válik a szabálytalanságok iránt. Különös módon — de milyen igazán! — Domokos Eszter férfi hősei mindig valamilyen szabályt törekszenek bevinni a szerelmi játékba, amelyet rendszerint a hősnők borítanak fel. Kár volna, ha e kandi kotnyeleség tudatosulna az írónőben, mert tudatosan talán elromlana...

Hiszem, hogy Domokos Eszter — jóval átlag feletti — tehetsége pozitív irányban bontakozik ki. Prózája megőrzi finom lélektani árnyaltságát, mondatai pedig az eseményeket követő ritmusukat, belső zengésüket.

Ó, a mondatok!

A szobrásznak kötelessége számot vetni anyagával, mást mondhat el kőben, márványban, fában vagy bronzban, de az írónak anyaga: az írásbeliség fölé kell emelkednie. Az írásnak úgy kell szólnia, mintha nem is volna közvetítő szerepe az író és olvasó között. Ez az alapvető írói mérce, és Domokos Eszter felette áll ennek a mércének, ezért *íróművész*. Remélem, hogy írói világa, mondanivalója túljut a wertheri szakaszon, valóban korszerűen lesz általános és mégis újszerűen egyéni, ő maga pedig teljes értékű tanújává válik a kornak, amelynek ma még csak finoman, eléggé zártkörben problémázó művészembere.

Dáné Tibor

Mit művelnek a fiatalok?

Válasz Dáné Tibor olvasónaplójára

Azt hiszem, mindnyájunk örömeire szolgálhat az a tény, hogy még egy olyan jelentős írónk is, mint Dáné Tibor, magányos, tépelődő óráiban képtelen szabaddulni a fiatal írók hazajáró „szárnyasbokájú” lelkétől, s ilyenkor úgy érzi, feltétlenül el kell mondania, világgá kell beszélnie fejcsóváló aggodalmait. S furcsa mód: most ez egyszer örvendezhetünk ezen aggodalmak tudomásulvételekor is, mert hála

a műsáknak s a fiatal írók tehetségének, ezek az aggodalmak egytől egyik alaptalanok.

Hol is van a hiba?

Mindenekelőtt a hiba ott van, hogy már ismét — Allah tudja hányadszor és miért — pontatlanul beszélünk. Mert ha Dáné Tibor ilyen fiataljavító gondolatokra adta a fejét, akkor legelőször is azt kellett volna tisztáznia: ószerinte ki a fiatal író, és ki nem az? Így aggodalmaj is igazságosabbá és megszívlelendőbbé válhatnak volna. Dáné Demokos Eszterről beszél a legtöbbit, de ejt egy pár szót — csöppet sem hízelgő szavakat — „a fiatal írók látásmódjáról“ úgy általában is. Én ilyenkor a Forrás-nemzedék íróira szoktam gondolni, de igazán jó, fiatalosan jó írónak tartom például Páskándi Gézát is.

Namostmár: ha jól értem, Dáné elmarasztalja azt, amit „fiatal írónk ma-napság művelnek“, mondván, hogy hiányzik műveikből a társadalmi „hátterezés“ (szép szó, engem a „kárpitozásra“ emlékeztet), valamint a „megalapozás“, ami már legalább százötven éve követelmény az irodalomban.

*

Végiggondoltam még egyszer a Forrás prózaíróit, s arra a következtetésre jutottam, hogyha most itt, a szemem láttára kiderül Bálint Tibiről (akit lassan már európai mércével illik mérni), Kocsis Pistáról (aki annyi beleérzéssel és találóan szólaltatja meg éppen a fiatalok gondjait, vágyait, küszködéseit), Pusztai Janóról (aki majdhogynem kegyetlen őszinteséggel próbálja föltárni a munkások életét), Vári Attiláról (akinél az abszurdításokban bővelkedő kisvárosi létforma jelenik meg sokat ígérő, művészi igényű ábrázolásban) — nos, ha most kiderül ezekről a srácokról, hogy hőseik és ők maguk is „lőgnak a levegőben“, semmilyen osztályt, réteget, társadalmi csoportot nem képviselnek cselekedeteikkel, gondolkodásmódjukkal, akkor én kénytelen leszek nyilvánosan — mondjuk a Fötéren valami emelvényen — lenyelni saját nemlétező fővegemet.

Persze ne legyek igazágtalan: lehet, hogy Dáné Tibor nem csupán ezekre az írókra gondolt. De akkor kire? És akkor főntebb-említették már öreg írók? Lehetséges az is, hogy én rosszul értem Domokos Eszter novelláit, melyek valóban fölvil-lantanak bizonyos hiányosságokat. Lehet, nem tudom.

Ellenben az ilyen kérdések: „ezeknek a fiataloknak (mármint Domokos Eszter hőseinek) nincs családjuk?“ — legfőbb egy anyakönyvi hivatalt érdekelhetnek. Hány Hemingway-novella van, melyből szintén nem derül ki a hősök családi helyzete, s az írás mégis kitűnő. Pedig a Papa igazán nem mondható hazai fiatal író-nak.

Tréfán kívül: jó volna, ha Dáné Tibor részletesen megmagyarázná és példák-kal is illusztrálná: hol van fiatal prózaíróink műveiben az a rengeteg olyan tett, amely bizonyos „semmit sem képviselő igazságot állít maga elé eszményül“. Mert ha jól tudom, ilyen igazság — legalábbis gyakorlatilag — nincsen, s ennél fogva nem állhat eszményként fiatal írónk előtt.

Azt, hogy a fiatal írók hősei (sőt maguk az írók is) Werther örökébe léptek volna, nem tudom eldönteni, majd az irodalomtörténet. De így ahogy utánagondolok, eléggé huszadik századi Wertherek ezek az emberek ahhoz, hogy tetteikkel, vágyaikkal, szorongásaikkal alig-alig utaljanak érzelmes — majdhogynem férfiatlan — őszükre.

*

Dáné azt mondja: szereti a fiatalokat, s azt is „amit művelnek“. Ennek örülhetünk. S elképzelem, mekkora lenne az örömünk akkor, ha Dáné a maga szellemes-ségét, néhol kölcsönzött, néhol saját maximáit arra használná, hogy értőbben, s főleg rossz vért szülő általánosítások nélkül szóljon a fiatalokról, még akkor is, ha ezek a fiatalok — Dánéhoz hasonlóan — írók.

Király László

A faj fogalmának meghatározatlanságáról

Nem véletlen, hogy napjainkban, a természettudományok iránt tanúsított megkülönböztetett érdeklődés korában az élőlényekről alkotott ismereteink fogalmi tisztázásának kérdései egyre követelőbb igényességgel jelentkeznek, hiszen csak így juthat el az általános biológia is a fizikában már elért számottevőbb eredményekig. A legidősebb problémák egyike a biológiai faj fogalma, amelyről ugyan már a múlt században felismerték, hogy léte a természettudomány számára nélkülözhetetlen fontosságú, mégsem sikerült a mai napig egy tömör és általánosan elfogadható meghatározás keretei közé beszorítani. Megkísérlem bemutatni azokat az okokat, amelyek látszólag eleve kizárják az egyértelmű definiálást lehetőségét, és ezzel indokolatlanul antagonisztikus ellentétet hoztak létre a különböző állásfoglalású tudósok között.

A civilizáció történetének kezdeti szakaszában empirikus úton alakul ki az állatok és növények faji elkülönítése objektív létezésük és szembeötölő jellegzetességeik alapján; ezeket az elkülönítő kritériumokat a természettörténet leíró korában, a Linné Károlyt követő időkben, általánosították, és kiterjesztették az összes élőlényekre. Főként a külalakban felismert eltérések nyújtottak lehetőséget arra, hogy a különböző fajok egyedeit egymástól elválasszák, és a további tudományos vizsgálatok alapjául szolgáló rendszert létrehozzák. A korai leíró rendszertanban a fajok határozottan állandóak, az örökletes tulajdonságok konzervatív hordozói. Ekkor azonban a tudományos haladás megszüli az élőlények eredetéről és fejlődéséről szóló evolucionista elméletet, melynek kiindulópontja a fajok szüntelen változásának és átalakulásának feltételezése.

Ebből az ellentmondásból adódott azután a faj fogalmának apóriája*, melyet röviden így fejezhetünk ki: ha elfogadjuk az élővilág folyamatos átalakulásával kapcsolatos tanítást — és ezt annál is inkább meg kell tennünk, minél jobban növekszik a megcáfolhatatlan bizonyítékok tekintélyes halmaza —, akkor a faj fogalmának definiálása eleve elháríthatatlannak tetsző nehézségekbe ütközik; ha viszont a fajok állandósága mellett fogalunk állást, akkor nyilvánvaló, hogy az evolúciós elmélet alapjai hibásak. Habár e kérdést szakkönyvekben sokszor finoman elsimítják, máskor óvatosan megkerülik, mégis szüntelenül napvilágra jut. S azt, hogy ez az ellentmondás nemcsak látszólagosan megoldhatatlan, semmi sem bizonyítja jobban, mint az a körülmény, hogy a John Ray (1676) első próbálkozásától Zavadskij (1963) összefoglaló munkájáig eltelt közel háromszáz év alatt a megfogalmazást tárgyaló művek száma könyvtárakat kitevően meggyarapodott, bár nagy többségük csak szellemes hasonlatokig vagy csupán a fogalom találó körülírásáig jutott el. A szélsőséges álláspontúak szerint vagy az evolúció tényét, vagy a faj objektív létezését tagadni kell. Érdekes, hogy Darwin óta csak az utóbbi „megoldásnak” akadnak hívei (Davidson, Burma és mások). Kompromisszumos javaslatokkal sem sikerült enyhíteni az ellentmondást, hiszen az, hogy a „faj” szót egy másik kifejezéssel helyettesítjük, még nem viszi előbbre a tudományt.

A század elején végrehajtott, a „tisza faj” kimutatását szolgáló kísérletek azután végleg belesodorták a természettudományt a faj fogalmi válságába. Akárcsak a fizikában az első atomromboláskor, úgy párologtak el a biológiában is a faj mesterséges felbontásakor a hagyományos és bizonyára régiségüknel fogva megbízhatónak ítélt alapfogalmak. John Bernal, a jeles angol békeharcos-fizikus joggal emeli ki, hogy a biológiai tudományok további előrehaladásához elkerülhetetlenül szükségessé vált a régi természettörvények körültekintő tisztázása és az elért fejlődés fényében való átfogalmazása. Nagyon fontos figyelemmel kísérnünk Zavadskij álláspontját, aki — miután háromszáz-egynéhány lapon részletesen foglalkozik a faj elméletével — beismeri, hogy a megfogalmazást nem sikerült még megtalálni, többek között azért, mert a rendszertan, amely az élőlényeket hozzávetőlegesen állandónak tekinti, és önkényesen megválasztott tulajdonságok alapján beskatulyázza, nincs tekintettel az ún. biológiai fajra, melyet az evolucionisták alkot-

* *Aporia* — egy kérdés megoldásának kilátástalansága

tak meg és amely széles határok között történeti fejlődésben fogja át az élőlény dinamikusságait.

Ezek után joggal kérdezhettük: faj van-e vagy evolúció? Mert bár a szisztematikuskor legnagyobb része meggyőződéses evolucionista, éppen a rendszertani faj szigorú elhatárolásával mégis tagadják az átalakulást. Az evolúciós álláspont híve hasonlóképpen belátja a faj elismerésének szükségességét, anélkül, hogy bármilyen egyértelmű megfogalmazás elfogadására hajlandó volna, hiszen ez éppen alapjában ingatná meg nézeteit. Különben a fizika is átélt egy hasonló időszakot, mikor el kellett döntenie, hogy természetere nézve a fény részecske-e vagy hullám, és hála a jelenség kettős természetének, a döntést sikerült úgy meghoznia, hogy a tapasztalati tények egyik oldalról sem szenvedtek csorbítást. Vajon nem áll-e fenn egy ilyen lehetőség a mi esetünkben is?

Válaszunk természetesen igenlő! Hiszen nem ismerünk egyetlen olyan megbízható cáfolatot sem, amely az evolúció vagy a faj objektív létezését külön-külön kétségbe vonná. Csakis fogalompárrá való összekapcsolásuk után jutunk el az ellentéthez. Ez a kettősség azonban nem zárja ki, hanem inkább lehetővé teszi, hogy az ismereteink nyújtotta határokon belül igazoljuk azt, amit már az eddigiek során is bemutatunk: olyan különös esettel állunk itt szemben, amelyben a fogalompár összetevői egymással értékül tekintetében látszólag fordított arányban állanak. Hol a faj, hol az evolúció kerül a felszínre, a másik valamelyest háttérbe szorul.

A faj kétségbevonhatatlan létezését mindaddig fenntartás nélkül elfogadjuk a szemlélő, amíg mit sem tud az evolúció tényéről, ha állításait csupán gyakorlati megfigyeléseire alapozza, lévén ismeretlenek számára az átadási leletek nyújtotta bizonyítékok, és embrionális vizsgálatokat vagy vérrokonossági kapcsolatokat kimutató kísérleteket nem végez. Mindezek azonban összekuszálják állításainak hitelességét, hiszen rövid idő alatt felsorakoztatják előtte a faj százmillió éves múltjának főbb stádiumait, s a gyakran fellelhető folyamatos átalakulás a faj határaiba vetett hitét ingatja meg. Az elmondottak alapján világossá válik, hogy a megfigyelő véleménye mindig a megfigyelés milyenségétől függ, és minden különösebb fenntartás nélkül tulajdoníthatjuk a faj fejlődéstörténetét egy vonatkoztatási rendszernek, a szemlélő megfigyelési folyamatát pedig egy másik vonatkoztatási rendszernek. Nincs semmi okunk arra, hogy a természettörvényeket különböző rendszerekben eltérőképpen tartsuk, és ezért keressük az okozati összefüggést eljárásunk módszerében. Hiszen a fajról és evolúcióról mindeddig nem vettük tekintetbe, hogy az egyik a szemlélő közvetlen megfigyeléséből, a másik pedig összetett fejlődéstörténeti kutatásokból vált az emberiség számára ismeretessé.

A relativitás elmélete indokoltan arra figyelmeztet bennünket: minden általános természettörvénynek olyannak kell lennie, hogy pontosan azonosan szóló törvénybe menjen át, midőn az eredeti vonatkoztatási rendszer tér- és időváltozói helyébe egy másik rendszer koordinátáit vezetjük be, oly módon, hogy a két rendszer változói között fennálló matematikai összefüggéseket a Lorentz-transzformáció fejezze ki. Márpedig az átalakítást elvégezve, akár a megfigyelő életkorát hosszabbítjuk meg a faj sokmillió éves történetéhez, akár az utóbbit rövidítjük úgy, hogy a megfigyelő előtt filmszerűen peregjen le, mindig csak az evolúcióval állunk szemben, és csupán a megfigyelt élőlény egyedeiről mutathatjuk ki a fajbeli hovatartozást. Itt világosan jelentkezik a faj és az evolúció értelmezésének dualizmusa, melyet akár az indeterminizmus Heisenberg-féle elvével is kifejezhetünk: ez eleve kizárja a faj elkülönülő határainak és az átalakulási folyamatnak egyidejű kifejtését. Ezzel azonban még nem jutunk el a faj objektív létezésének tagadásához, hiszen különös esetünket csakis az átalakulási időszak feltárásával kapcsolatban tartjuk helyénvalónak, vagyis abban a konkrét esetben, amikor az emberiség által évszázadok során összegyűjtött ismerethalmaz rendelkezésünkre áll.

Bogdan Stugren (1965) szerint a faj fogalma ma még csak az absztrakt felismerés, és korántsem a konkrét-eszmei megismerés szakaszában van. Az ellentmondásmentes faj-definíció pedig csak akkor jöhet létre, ha a kutatásokon serkenő felismerés megalapozza újszerű természettörvényeit a mélyen meggyökeresedett, de mégiscsak megszokáson alapuló felfogások ellenére.

Nagy G. Károly

„Terméketlen spekuláció”

Balázs Sándor *Spekuláció vagy alkotó gondolkodás?* című jegyzetében (*Korunk*, 1968. 8.) vitatja *Termékeny spekuláció* cím alatt megjelent írásunkat (*Korunk*, 1968. 3). Válaszunkban e jegyzet ürügyén igyekszünk a filozófia sajátosságainak néhány vonására is felhívni a figyelmet.

*

Balázs Sándor minden gondolatunkat a formális logikába akarta gyömöszölni, de mit tehetünk: itt is, ott is kilógunk belőle.

Nézzük Balázs egyik kulcsmegállapítását, amelyben az idézett tekintélyek véleményét összekapcsolja saját mondanivalójával: „E kis filozófiatörténeti szemelgetés arra enged következtetni, hogy a különböző korokban elhangzott s egymástól merőben eltérő filozófiai nézeteket vallók véleménye nagyjából azonos: spekuláción általában a gyakorlattal, tapasztalattal kapcsolatban álló, valóságos tartalommal rendelkező elmetevékenységgel szemben — a tapasztalattól és gyakorlattól elszakadt (nemcsak eltávolodott!), a gondolkodás tárgyától önmagát függetlenítő, sőt végső fokon a gondolkodás tárgyát kieszelő, nem valóságos gondolatokat és gondolat kifejtést értik.”

Előzetesen: Balázs, úgy látszik, annyira utálja még a spekuláció fogalmát is, hogy ellenvéleményének gondolatmenetét sok helyen kusza hálónvá csomózza ez az érzelmi viszony.

Bizonyítás:

1. „...a tapasztalattól és gyakorlattól elszakadt”. Ami a tapasztalattól elszakadt, az még nem szakadt el feltétlenül a gyakorlattól: a két fogalom köre különböző: csak premarxista filozófiákban estek egyértelműen egybe. A tapasztalat passzív, a gyakorlat aktív, a tapasztalat túlnyomóan az érzéki tárgyra, a gyakorlat túlnyomóan a tárgyi és viszonyvilág átalakítására vonatkozó tevékenység. A tapasztalat tárgyairól okoskodni a tapasztalattól elszakadva — nem szabad. A tapasztalatról okoskodni a tapasztalat tárgyaitól elszakadva — igen. Descartes-nak igaza van: kiagyalni semmit sem szabad a józan ész ellenére: a „józan ész” ugyanis a tárgyi-érzéki világra irányul, azt pedig meghamisítani nem szabad. De ha a gondolkodás nem a tárgyi-érzéki világra vonatkozik, hanem a fogalmakban már megragadott világra?

2. „...a gondolkodás tárgyától önmagát függetlenítő” gondolat. Mi ez? A „tisztá” gondolat gondolata? Ha benne csak a tárgytól való függetlenség bár jelen van, akkor nem tisztá. Ha nem tisztá, akkor hogyan lehet a gondolat gondolata? Ha mégis ez a gondolat gondolata, akkor a gondolatnak nem lehet gondolata: mert van benne valami: a „függetlenítés”. Értelmetlen, de dühös megállapítás. Vagy azért értelmetlen, mert dühös?

3. „...a gondolkodás tárgyát kieszelő” gondolat. Miért ne eszelné ki? Eszelje, ha tudja! S ha kieszelte magát, akkor hogyan függetleníti önmagától, amit kieszelt? Vagy azt eszelte ki, hogy függetleníti önmagától tárgyát, amit kieszelt?

4. „...nem valóságos” gondolat. Ha gondolat, akkor miért nem valóságos? Nem valóságos: vagyis nincs. A nincs — mint önmaga: ez a valóságos semmi. Hegelnél a semmi csak mint a tiszta lét megfordítása képzelhető el. Balázsnál önmagában is létezik a semmi. Csak akkor már valami: mert léte van. Vagyis nincs önmagában semmi. Csak valami van. A spekuláció is valami: akkor is, ha Balázs számára semmi.

5. A saját maga találta idézeteket elolvasta? Kant, akit idéz, elég világosan megmondja, mi a filozófiai spekuláció: „Elméleti ismeret *spekulatív*, ha olyan tárgyra vagy tárgyról való fogalmakra vonatkozik, amelyhez semmi tapasztalatban nem juthatni.” Hol ítéli el Kant az ilyen spekulációt, hol beszél „nem valóságos”, „önmagát tárgyától függetlenítő” gondolatról?

6. A Feuerbach-idézet a *Filozófiai Füzetek* nyomán szerepel, de szerzőnk azt már nem említi, hogy Marxékra való utalásában Lenin a spekulációt mint kifejtési módot bírálja, akár Marx és Engels „*A szent család*”-ban. A „dolgot megragadó ábrázolás” helyett Hegel gyakran spekulatív módon ábrázol, írják a Balázs hozta idézetben. Másutt is ilyen értelemben használják a spekuláció kifejezést. Vagyis az *exkluzív dedukciót*, a már Descartes-nál is bírált középkori, de az új, sőt legújabb korba is átmentett skolasztikus eljárást részesítik méltó kritikában. Nem a dedukciót, hanem a szubjektíven felhasznált dedukciót. A spekuláció itt olyan intellektuális tevékenység, amelyben a szubjektíven eltorzított szubjektivitás nem felel meg többé az objektív mozzanatnak, a reálisnak.

7. A kérdés tehát az: a szubjektív önkénnyel közelítő szubjektivitás képes-e az objektív világot megragadni? Az idézetekből kiderül, hogy nem képes. Ezzel egyetértünk — nem Balázssal, hanem azokkal, akiket idéz.

8. Mi azonban nem az exkluzív dedukció mellett kardoskodunk. Világosan le-
szögeztük: adott kor tudományos fösszeredményei a filozófiai spekuláció kiindulópontját képezik. Erről a talajról fogalmazza meg a filozófia azt a totalitásmo-
dellet, amelyben jelen van az ismert világról az ismeretlenre való ugrás: a végtelenre való kiterjeszkedés. Vagyis a véges megismerésében kialakult következtetési formák alkalmasak-e arra, hogy bennük a végtelen struktúrája megmutatkozzék?

9. Véleményünk szerint — nem. Írásunkban azt bizonygattuk, hogy a filozófiában van a következtetésnek egy olyan sajátos formája is, amelyet spekulációnak nevezünk. Balázs erről nem vesz tudomást: ő csak az exkluzív dedukció értelmében hajlandó a spekulációról beszélni, s azt a következtetési formát, amelyről mi írunk, Balázs csak az „alkotó gondolkodás” névvel hajlandó illetni.

10. De mi nem vagyunk hajlandók szemantikai vitát folytatni azzal, aki az „alkotó gondolkodás” publicisztikai aklába tereli a tudományos, művészeti és filozófiai alkotó gondolkodás egymástól alapjaiban eltérő módozatait, csak azért, hogy elkerülhesse a specifikumok megállapításának buktatóit. Véleményünk: a világ az emberi intellektusban három szinten épül újjá:

- a) az egyes → különös szintjén a tudomány, a maga konkrét modelljével,
- b) a különös szintjén a művészet, a maga intuitív modelljével,
- c) a különös → általános szintjén a filozófia, a maga totalitás-modelljével.

11. Vagyis a következtetés 3 típusát különböztetjük meg:

- a) a formális logikait (indukció, dedukció, hipotetikus),
- b) az analogikust,
- c) a spekulatív következtetést.

Lehet mindhárom „alkotó gondolkodás”-nak nevezni. De nem a filozófiában. A filozófia sajátosságának ilyen tagadása — filozófia-ellenes.

12. Még akkor is, ha idézetekkel próbálják igazolni. Pláne, ha úgy járnak el, ahogy Balázs. Mert a következő idézete is furcsa átalakulást mutat. Egy egyénien oldott szövegről van szó, ugyancsak „*A szent család*”-ról. Idézzük Balázst: „Ugyanakkor egy *tisztán* — tehát minden *valóságos* tartalmat nélkülöző (B. S. aláhúzásai) — spekulatív gondolkodásról megjegyzi, hogy — és itt már Balázs Marxékat idézi — »nála a spekulatív konstrukció minden zavaró járulék, minden kétértelmű burkolat nélkül, pucér szépségében tárul a szem elé« — és most ismét önmaga Balázs következik — „s megmutatkozik az is, hogyan teremti meg a spekuláció látszólag szabadon önmagából *a priori* (B. S. aláhúzása) a tárgyát”.

De mit írnak Marxék? Íme: „Szeliga úrnál ragyogóan megmutatkozik az is, hogyan teremti a spekuláció egyrészt látszólag szabadon önmagából *a priori* a tárgyát, másrészt azonban, éppen mert a *tárgytól* való ésszerű és természetes függőségét szofisztikával el akarja vitatni, hogyan esik a legésszerűtlenebb és legtermészetellenesebb *szolgátságba* a tárgynak, amelynek legvégtelenebb, legegységibb meghatározásait abszolút szükségességnek és általánosnak kénytelen megkonstruálni.”

a) Hol van itt az a bizonyos Balázs-féle „*tisztán*”, tehát minden *valóságos* tartalmat nélkülöző spekulatív gondolkodó”? Szeligának inkább az a baja, hogy túlságosan valóságos a tartalma — a balázi terminológiához alkalmazkodó megfogalmazásban.

b) Vagyis ha a rossz spekuláció Szeliga véletlen tartalmait is szükségszerűnek tünteti fel, akkor a kiagyalt gondolatmenet következménye nem egy, a világtól elrugaszkodott általánosság, hanem az általánosság teljes tagadása, vagyis filozófia-ellenesség.

c) Az exkluzív dedukció következménye az általánosság megszüntetése. Balázs saját gondolatmenetén belül ezt nem látja, mert még Marxékat is elfogultan olvassa: megváltoztatja. Nem veszi észre, hogy a kiagyalt gondolatmenet, a rossz spekuláció azért rossz, mert a látszat ellenére a dolgok közvetlen meghatározásaiba fullasztja a gondolatot. Tudja, hogy az ellentétek átcsapnak egymásba — de úgy tetszik, nem érti meg.

d) Nyilván nem érti azt sem, amit Engels a *Feuerbach*-ban mond: a hegeli módszer (spekuláció) nem azért elvetendő a marxisták számára, mert spekuláció, hanem mert olyan spekuláció, mely egy *zárt rendszer* igényével lép fel, és ennek megfelelően következtetéseiben benntud a konkrétban, igazolja a konkrétat. Vagyis a hegeli kiindulópont, a spekulatív princípium formájában fellépő axióma („A tiszta lét a kezdet...”) azért elfogadhatatlan, mert szükségképpen magában foglalja már a végpontot is, a következtetések világát, és formáinak szükségszerűségét és ezzel igazolásukat-elfogadásukat is. De nem azért, mert létezik egy kiindulás, mert létezik egy spekulatív axióma!

13. Balázs utolsó idézete „újabb keletű” műből való (*Vocabulaire technique et critique de la philosophie*, 1960). Mi egy még „újabb keletű” műből idéznénk (*Dictionary de la langue philosophique*, par Paul Foulquié avec la collaboration de Raymond Saint-Jean, Presses Universitaires de France, 1962). A 699. lapon F. Gonseth alapján ez a mű megállapítja: „La recherche scientifique oscille entre ce deux pôles, qu'on ne peut concevoir l'un sans l'autre: la spéculation et l'experimentation.” A spekuláció meghatározásában pedig, miután a pejoratív értelmű felfogást tisztázza, ezt írja a spekulációról: „Spéculation est corrélatif d'action et synonyme de théorie.”

Már a Balázs idézte műben nincs szó a spekuláció tiszta, „valóságos tartalmat” nélkülöző, „a priori” jelentéséről, de itt még kevésbé. Sőt, kiderül belőle, hogy a spekulációt még a tudomány sem nélkülözheti.

14. Inkább értünk egyet Gonseth-tel és — amint a következőkből kiderül — Lucian Blagával, mint Balázssal. Blaga kimutatja ugyanis, hogy Lorentz és az ő nyomán Einstein egy új gondolatstílust honosítanak meg a fizikában: hipotézisük a fizikai látszatek „ellenére” jön létre, a kísérleti bizonyítékok, amelyekkel alátámasztják, *nem döntő* jelentőségűek vagyis *az új fizika spekulatív*. Ebben az értelemben írja: „Noul fizician sieste natura sa accepte incheieturile gindirii. »Natura« însăși devine, așa zicînd, o creație matematică...”

15. A filozófia találkozik a tudománnyal abban, hogy maga is tudományos értéket képvisel, nem logikait. A kettő különbségét Tóth Imre végig gondolta, Balázsról viszont ez nem állítható. Tóth Imre írja: „A tudomány életének és történelmének elemi megfigyelése arra az eredményre vezet, hogy a tudomány testét alkotó elemi részek kétféle értékelésnek vannak kitéve: az egyik a *logikai érték*, amely lehet igaz vagy hamis, esetleg *hiányozhat* teljesen is. Ez a *logikai érték* lényegében... a gondolat és a lét viszonyára vonatkozik...” (*Korunk*, 1968. 9. 1272). „A tudományos érték nem a tudományos állítás és a valóság viszonyára vonatkozik, hanem az *állítások egymás közötti viszonyaira*, és elvileg *közömbös* a kérdéses tétel tárgyi tartalma, illetve a valósághoz való viszonya iránt” (uo. 1273).

16. Ami persze nem jelenti a logikai érték kiküszöbölését a filozófiából: a logikai értékek rendszeréből indul ki a filozófia, de a tudományos értékek teszik lehetővé számára rendszerének kialakítását. A filozófiai érték az állítások viszonyainak elvi szintézise, amely *közömbös* az állítások egymás közötti viszonyainak logikai értékére vonatkozóan.

17. Mert logikai értéke van a viszonyok logikai kapcsolatának is: a filozófia számára értéktelen a kijelentések logikája, a viszonyok logikája. A filozófiai érték a viszonyok viszonyaira vonatkozik. Ebben a szintetikus értékben jelen van a lét és a gondolat viszonyának problémája mint kiindulópont, a viszonyok logikája mint építkezési anyag, és a viszonyok viszonyának a logikája mint a totalitás modellje. A hangsúly, a specifikum ez utóbbira esik. A spekuláció szerepe éppen az, hogy egy gondolatkoordináta kijelölésével rendező elvet biztosítson a viszonyok viszonyait tanulmányozó filozófiának.

18. Mert a filozófiának a legáltalánosabbat kell megragadnia: ezért filozófia. Nem pusztán absztrakcióktól absztrakciókig vezet a filozófia útja, ahogy Balázs szerint haladnia kellene, hanem az absztrakciós soron keresztül az absztrakció egy különleges, csak a filozófiában fellelhető formájáig: ebben nemcsak a megismert világ tényeinek lepárlása, hanem a meg nem ismertnek, tehát a *tény hiányának* absztrahálása is jelen van. Vagyis: formális logikai művelettel itt sem azonosítható a filozófia.

19. Nézzük meg azt is, hogyan „védi“ meg tőlünk Balázs az alkotó gondolkodás egyik büszkeségét, az extrapolálást. Így ír: „Az alkotó gondolkodás egyik büszkeségét, az extrapolálást, a mélységben alaposan megismert részizgazság érvényének megengedett kiterjesztését az egészre szintén a spekuláció bélyegével látják el.“ Mi ezt tesszük vele, de mit csinál Balázs? Ő is extrapolál: ismereteit kiterjeszti a filozófiára. Mi lesz így a filozófiából? Formális logika! Absztrakció, általánosítás, extrapolálás — és semmi sem abból, amit ma nemzetközileg is elismernek a filozófiáról: hogy a totalitás tudománya.

20. Végül megveregeti a vállunkat: „Hagyjuk el a szerzők egész levezetéséből a keretet — azt, hogy a *spekulációt* akarják rehabilitálni —, fogjuk fel a spekuláció fogalmába sorolt és általuk vizsgált jegyeket a termékeny *antispekulatív* gondolkodás jellemzőiként, s megtaláljuk ebben az írásban az *alkotó ráció* (rehabilitálásra egyáltalán nem szoruló) vonásainak remek elemzését.“ Vagyis: tisztelgünk a formális logika előtt, nevezzük eljárásait alkotó rációnak, és hagyjuk abba a hőbörgést. Evviva, megszabadultunk a gondoktól; megszabadultunk a filozófiától is.

21. De miután Balázs elméletileg „leszámolt“ a spekulációval, vajon közben jómaga megszabadult-e a spekuláció kísértésétől? Idéznők egyik újabb keletű, *Élő dialektika* cím alatt megjelent cikkét (*Igazság*, 1968. október 29), amelyből nem ez derül ki. „A marxi—lenini dialektika egyik alap gondolata — írja Balázs —, hogy a fejlődés szükségképpen strukturális változások formájában jelentkezik, a magasabbrendű fejlődési fokok mindig új szerkezeti felépítést mutatnak...“ Vagyis: Balázsnak is van „alap gondolata“, egy axiómája, ha éppen kell neki. Ha nem kell, akkor nincs. Íme, cikkének folytatása, ahol már nem kell neki: „A társadalom strukturaltsága, illetve e szerkezet változása mélységesen dialektikus jellegű, ugyanis a különböző szerkezeti egységek egymásra hatnak, kölcsönösen befolyásolják egymást.“ Itt már nem kell neki. Itt nincs a dialektikának egy „alap gondolata“, itt mélységes dialektika van; amikor volt még alap gondolata (egy bekezdéssel feljebb), ott „új szerkezeti felépítés“-ről volt szó; most, hogy már csak mélysége maradt, *egyazon szerkezet*, „különböző szerkezeti egységeinek“ változásáról beszél. Ahol általános a megfogalmazás, ott van a kísértés, amit szerencsére már a következő bekezdésben legyőz Balázs: másról kezd ugyanis beszélni. Mert amiről nem beszélünk, az nincs — az ő számára.

22. Jegyzetében Balázs Engelsre hivatkozva figyelmeztet: ha a cipőkefét be is soroljuk az emlősök osztályába, attól még nem fog tejmirigye nőni; a spekulációt hiába festjük a falra, attól még nem lesz ördög. Mégis megtettük, sőt, magunkban is spekulatív rációt képzelünk: brr... nőnek már a tejmirigyünk: s bár cipőkefe vagyunk, az emlősök osztályába tartozunk. De Balázs? Se cipőkefe, sem emlős? Mégcsak nem is ördög? Irigyeljük... leginkább talán azért, mert olyan jól tudta mindig, mi az alkotó gondolkodás, és a saját gyakorlatában mindig olyan hűségesen szolgálta

Bretter György — Rác Győző